

Övertjurbo härad.

Socknar: Kumla, Kila, Sala landsförsamling (ingår sedan 1952 i Sala stad) och Möklinta. — Häradet gränsar i S till Yttertjurbo och Siende härader, i SV till Norrbo hd och i V till Vangsbro hd. I Ö gränsar Övertjurbo till Uppland (Simtuna hd) och i N till Dalarna. Tidigare bildade Övertjurbo tillsammans med Yttertjurbo ett hundare; se ovan s. 40.

Från Övertjurbo hd äro 6 runristningar kända (Vs 26–31).

26. Vallrum, Kumla sn. Nu i Länsmuseet, Västerås.

Pl. 28.

Litteratur: G. Stephens, Anteckning den ¹²/₇ 1878 (bil. t. Västmanlands fornminnesförenings huvudliggare nr 399 A), ONRM 3 (1884), s. 229; Protokoll, hållet vid Westmanlands Fornminnesförenings årssammankomst i Westerås den ¹⁴/₁₂ 1878; E. Brate, Anteckningar 1898 (ATA), Aftonbladet den ²/₄ 1904, Sverges runinskrifter (1922), s. 92 (2. uppl. 1928), s. 93; A. Ekholm, Förteckning öfver Vestmanlands Fornminnesförenings Samlingar (i: VFÅ 4, 1900), s. 7; S. Drakenberg, Västmanlands fornminnesförenings samling av föremål, tillhörande forntro och folksed (i: VFÅ 19, 1931), s. 66 f.; C.-H. Tillhagen, Folklig läkekonst (1958; 2. uppl. 1962), s. 9.

Äldre avbildningar: Brate, foto 1898 (ATA); foto i Drakenberg a. a.; foto i Tillhagen a. a.

En handkvarn med gyllentalsserien i runor ingår i Västmanlands fornminnesförenings samlingar och förvaras på Länsmuseet i Västerås (inv.nr 399). Enligt inventariefilagen är handkvarnen »köpt i Wallerum i Kumla 1872». I huvudliggaren uppges däremot, att handkvarnen är från Sevalle sn; närmare proveniens saknas. Vs 26 har därför hittills alltid gått under namnet Sevalle. Vallrum i Kumla, där kvarnen måhända har hört hemma, ligger nära gränsen mot Sevalle.

George Stephens besökte den 12 juli 1878 Västmanlands Fornminnesförening och undersökte då Vs 26. I Westmanlands Fornminnesförenings protokoll den 14 december 1878 omtalas Stephens' besök, och där lämnas följande upplysningar om den runristade handkvarnen: »Grefve Hamilton upplyste, att i hans sällskap hade under den förflutna sommaren professor Stephens från Köpenhamn besökt föreningens samlingar och dervid särskildt tagit i betraktande den af byggmästar Gefvert¹ skänkta s. k. Hemkvarnen samt förklarat den vara i sitt slag helt och hållet *unique*.»

Handkvarnen är av sandsten. Dess utseende framgår av pl. 28. Diametern är 48 cm. Höjden är omkring 11 cm. Inskriften är ristad runt större delen av skålens överkant, vilken är omkring 7 cm bred. Ristningen är på grund av nötning och vittring delvis otydlig.

Inskrift:

fuporkhniaſtb - rm †✱ϕ fu -
5 10 15 20

Till läsningen: 4 **o** har bistavar endast på huvudstavens vänstra sida. I 8 **n** sitter bistaven högt, likaså i 10 **a**. 12 **t** har förlorat den vänstra bistaven. I 13 **b** är bistaven grund och otydlig. Till höger om runan 14 finns nedtill en flack, naturlig fördjupning. Upptill finnas nu inga säkra spår av bistav. I 15 **r** äro bistavarna grunda. Tecknet 17 »arlaug» är tydligt liksom 18 »tvimaðr». I tecknet 19 äro huvudstaven och högra **p**-bistaven

¹ Byggmästaren A. G. Gefvert, Västerås.

klart skönjbara; tecknet, som tydligen har varit »belgþorn», har förlorat bistaven på huvudstavens vänstra sida. I 20 **f** äro båda bistavarna grunda. 21 **u** är tydligt. I r. 22 är endast huvudstaven säker. — Brate (1898) läser inskriften på samma sätt.

I *The Old-Northern Runic Monuments* 3 (1884) skriver Stephens: »Sept. 1878. — A couple of months ago I saw in Vesterås, in the Museum there (Vestmanland, Sweden), a lately discovered Hand-quern, or small stone mill for grinding corn, probably from the 12th century. Round the flat rim was a damaged inscription. At last I made out that it was the Runic Alphabet &c. — Shortly afterwards Baron Djurklou, the Swedish Antiquary, told me that he had seen a large watermill stone, perhaps from the 13th century, at Ulleröd in Vermland, also bearing the Runic Futhork.¹ These two pieces are another striking proof that the Runes were originally the popular alphabet, not magical, for grinding at the mill was the duty of the unfree or the lowest laborers.»

Stephens tänkte sig, att inskriften hade ristats i handkvarnen för att lära den malande trälen runornas bruk². En riktig uppfattning, att inskriften består av gyllentalsserien, har däremot Brate. I sina Anteckningar 1898 skriver han: »Runorna 1–19 utgöra runkalenderns primstafvar, använda till utmärkande af tiden för de på måncirkelns 19 särskilda år infallande tungelskiften, hvilka hvart nittonde år på samma dygn inträffa ... Det anmärkta större afståndet mellan 7 **h** och 8 [**n**] tjänar måhända att afsöndra runorna 1–7 **fuporkh** som en enhet, och får då sin förklaring af att dessa sju första mynder i runkalendern brukades att utmärka veckans sju särskilda dagar hela året igenom. De upprepades således på runstafven i denna ordning, så ofta som de samma veckodagarne i solårets 365 dagar återkomma ... Runorna 20, 21 **fu** torde vara en antydning om denna upprepning.»

Om gyllentalen se Sam Owen Jansson i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* 5 (1960), sp. 615 f.

R. 20–22 torde kunna fattas som början till en serie söndagsrunor, *fuporkh*.

Den äldsta kända gyllentalsserien med runor är den som finns ristad på dopfunten i Bårse kyrka på Själland (DR 224). Funten dateras på konsthistoriska grunder till 1250–75. Dateringen av gyllentalsserien på Vs 26 är därför av stort intresse. Stephens daterade den med berättigad tvekan till »12te århundradet», och Brate ansåg, att ristningen hade tillkommit vid 1300-talets början (*Sveriges runinskrifter*, 1928). Om inskriftens tillkomsttid säger själva gyllentalsserien och söndagsrunorna intet. Vallrumskvarnen är, enligt vad Albert Eskeröd vid Nordiska museet muntligen har meddelat, av allt att döma medeltida.

Uppfattningen att kvarnens kalenderrunor skulle ha haft magisk karaktär, såsom av ett par forskare har förmodats, saknar grund. Åsikten emanerar tydligen ur en förväxling av dessa kalendertalsrunor med den egentliga, språkliga futharken, vilken bevisligen har använts som skyddsmedel. Något sådant har icke med något exempel kunnat styrkas beträffande kalenderrunorna.

E. Brate gissar, att gyllentalsserien på Vs 26 skulle ha ristats av »Bonde frisern», se Vs 14, ovan s. 43. Ingen möjlighet finns att attribuera en ristning av denna typ till någon känd konstnär.

27. Grällsta, Kila sn.

Pl. 19.

Litteratur: B 1086, L 1010. Ransakningarna 1667–84 (tryckt i VFÅ 17, 1928, s. 11, 25 och i Ransakningar efter antikviteter, bd 1, h. 1, 1960, s. 123, 134); J. Peringskiöld, Monumenta 4, bl. 199 (64); O. Celsius, Svenska runstenar (F m 60) 1, s. 651, 2, s. 27; O. Grau, Beskrifning Öfver Wästmanland (1754), s. 561 f. (nytrycken 1904, s. 437 f. och 408 f.); G. Borgman, Försök till beskrifning öfver Kila socken (i: Westmanlands Läns Kongl. Hushållnings Sällskaps Handlingar 5,

¹ Därmed åsyftas utan tvivel en runristad dopfuntssockel i Övre Ulleruds kyrka. Om denna ristning se S. B. F. Jansson, *Runinskrifter i Sverige* (1963), s. 182.

² Detta framgår klart av en anteckning, som gjordes i samband med Stephens' besök i fornminnesföreningens samlingar år 1878. Stephens hade förklarat, att den »å qvarnens kanter förekommande runinskriften ... vore ett vittnesbörd om förfädrens omtanke om den arbetande slafven, hvilken under sjelfva malningen hade tillfälle att småningom inhämta deras bokstafskonst» (Protokoll ... 14/12 1878).